

AGNIESZKA SZUDAREK
Szczecin
ORCID: 0000-0002-6851-9808

DROGA DO PRAWA WYBORCZEGO DLA KOBIET W NIEMCZACH CZY TYLKO DAR REWOLUCJI 1918 ROKU?

Przyznanie praw wyborczych kobietom w Niemczech zostało zapowiedziane w odezwie do narodu (*Aufruf an das deutsche Volk*) z 12 listopada 1918 r., którą jako rząd tymczasowy wydała Rada Pełnomocników Ludowych (*Rat der Volksbeauftragten*) z Friedrichem Ebertem z Socjaldemokratycznej Partii Niemiec (*Sozialdemokratische Partei Deutschlands, SPD*)¹ na czele. Stanowiło ono część deklaracji zasad, jakie miały obowiązywać w demokratycznym państwie niemieckim po abdykacji cesarza Wilhelma II i upadku II Rzeszy. Zawarte zostało w stwierdzeniu, iż wszystkie wybory do ciał przedstawicielskich będą odąd powszechne, równe, tajne, bezpośrednie, proporcjonalne, z udziałem kobiet i mężczyzn powyżej dwudziestego roku życia. Równouprawienie polityczne obu płci stało się więc jednym z fundamentów nowego ładu i znalazło potwierdzenie w wydanej 30 listopada ordynacji do Zgromadzenia Narodowego mającego zadecydować o kształcie ustrojowym przyszłych Niemiec (Canning 2010: 84–116; Rosenbusch 1998: 445–449). W ten sposób socjaldemokraci zrealizowali postulat przyjęty do swojego programu w 1891 r., będący również celem niemieckiego mieszczańskiego ruchu kobiecego (Willy 1979: 459-510).

Clara Zetkin (1857-1933), jedna z głównych działaczek niemieckiej socjaldemokracji, nazwała prawa wyborcze dla kobiet „darem rewolucji”. Sformułowanie to przeniknęło do dawniejszej historiografii podważając dorobek mieszczańskich aktywistek, które od końca XIX w. dążyły do zapewnienia kobietom wpływu na politykę państwa (Schaser 2009: 106). Prowadzone od lat 80. XX w. badania, co prawda zakwestionowały to przekonanie, ale powróciło ono w najnowszych analizach², na co ostatnio zwróciła uwagę Kerstin Wolff w okolicznościowej publikacji z okazji stu-

¹ W skład Rady Pełnomocników Ludowy weszli członkowie obu partii socjaldemokratycznych, tj. Socjaldemokratycznej Partii Niemiec (*Sozialdemokratische Partei Deutschlands, SPD*) i Niezależnej Socjaldemokratycznej Partii Niemiec (*Unabhängige Sozialdemokratische Partei Deutschlands, USPD*). Zob.: Czubiński, 1977: 66–86; Haffner, 1996.

² Przeciwniczkami koncepcji „daru” i uznania znaczenia mieszczańskiego ruchu na rzecz praw wyborczych są m.in. Hering, 1990: 138; Bock, 2014: 203. Do koncepcji daru, uważanego przez znaczną część niemieckich kobiet za „niechciany” powróciła m.in. Sharp, 2014: 353.

lecia nadania praw wyborczych Niemkom (Wolff 2018b: 11). Badaczka ta podkreśliła również, że złożony charakter procesu przemian zakończony równouprawnieniem politycznym obu płci w 1918 r. i nowe konteksty w jakich jest on badany, pozwalają dostrzec inne niż głosowanie formy aktywności politycznej kobiet z mieszczaństwa. Stawia to pod znakiem zapytania dotychczasowe przekonanie o słabości i opóźnieniu niemieckich zwolenniczek praw wyborczych wobec angielskich, czy amerykańskich sufrażystek, a także podważa silny wciąż wzór interpretacyjny łączący prawa wyborcze kobiet z wojną i rewolucją, a marginalizujący dorobek niemieckich mieszczańskich zwolenniczek praw wyborczych, wpisany przez nią w transnarodowe procesy demokratyzacji (Wolff, 2018a: 35–57).

Celem artykułu jest ukazanie różnych perspektyw, z jakich w literaturze przedmiotu budowana jest narracja omawiająca drogę Niemek do praw wyborczych. Spojrzenie to ma być wprowadzeniem do omówienia głównych elementów zaplecza ideowego debaty, jaka na temat równouprawnienia politycznego obu płci toczyła się wśród mieszczańskich działaczek. Istotną rolę odegrał w niej paradygmat macierzyńskości, który miał doprowadzić do społecznej akceptacji aktywności politycznej kobiet w Niemczech. Odniesienie się do niego ma pomóc w ustaleniu charakteru i ponadnarodowych powiązań wspomnianej debaty oraz możliwości jej oddziaływania na elity rządzące wilhelmińskiej Rzeszy zarówno przed wybuchem wojny, jak i w czasie jej trwania.

Upadek II Rzeszy oraz wiążących się z nią struktur społeczno-politycznych oznaczał przerwanie tradycji, której częścią były postulaty mieszczańskich aktywistek. Nadanie praw wyborczych kobietom było bowiem elementem nowego ładu budowanego na gruzach wilhelmińskich Niemiec, a nie bezpośrednią finalizacją nacisków płynących ze środowisk mieszczańskich, ani też nagrodą dla kobiet za poświęcenie się ojczyźnie w latach wojny, co zwłaszcza podkreślają w publikacjach na ten temat Ingrid Sharp i Helen Boak (Boukrif 2006, s. 252-257; Sharp 2014: 349-353; Boak 2013: 37). Ten brak kontinuum oraz zaskoczenie wywołane decyzją Rady Pełnomocników Ludowych pozwala więc na ujmowanie nadania praw wyborczych Niemkom w kategorii daru, ale według m.in. Giseli Bock, Sabine Hering, czy Kristine Wolff nie uprawnia do przekreślania dorobku mieszczańskich działaczek, bez których prawa polityczne kobiet byłyby tylko socjaldemokratyczną propagandą lub ciekawostką z anglosaskiego świata (Sharp 2014: 348). I. Sharp co prawda daleka jest od takich stwierdzeń, ale na podstawie analizy zawartości prasy ukazującej krajobraz mentalny w Niemczech na przełomie 1918 i 1919 r. ustaliła, że dla większości kobiet prawa wyborcze były jednak aktem rewolucji, symbolem zmiany sił społecznych będących u steru władzy. Przestrzega również przed formułowaniem wniosków o pełnych euforii reakcjach na zapisy odezwy z 12 listopada. Tego typu postawa nie była – według niej – reprezentatywna dla Niemek. Publicystyka zawiera wiele głosów wskazujących, że kobiety w gruncie rzeczy nie aspirowały do polityki, a niektóre z nich publicznie domagały się zniesienia niechcianego prawa uważanego za efekt dyktatury mniejszości (tamże: 353). Przekonanie to koresponduje z ustaleniami Ute Rosenbusch, według której Niemki nie były przygotowane do podejmowania decyzji wyborczych (Rosen-

busch, 1998: 500). Entuzjazmu nie okazywały również aktywistki mieszczańskiego ruchu kobiecego. Rewolucja była dla nich narodową katastrofą, która załamała system, na którym opierała się ich tożsamość i w ramach którego działały. Z trudem więc akceptowały fakt, że ta sama rewolucja przyniosła im pełnię praw politycznych, o które walczyły (Canning 2010: 103-104; Bock 2000: 211; Weberling 1994: 24).

W rezultacie jednak to właśnie dorobek, doświadczenie i struktury organizacyjne pozwoliły mieszczańskim działaczkom oswoić się z tą sytuacją i szybko przystąpić do intensywnej kampanii mającej uświadomić kobiety politycznie przed wyborami, które pierwszy raz z ich udziałem miały się odbyć 19 stycznia 1919 r. Ostatecznie więc koncepcja daru rewolucji zdaje się więc, jeżeli nie harmonizować, to na pewno łączyć z prowadzoną przez ponad piętnaście lat działalnością mieszczańskiego ruchu na rzecz praw wyborczych, zwłaszcza że w drugiej połowie 1917 r. aktywistki z warstwy średniej – mimo barier społecznych i różnic ideowych – nawiązały współpracę z socjaldemokratkami i wspólnie domagały się dopuszczenia kobiet do udziału w wyborach (Clemens 1990: 109).

Jak już wyżej wspomniano, wizja partycypacji politycznej kobiet, rewolucyjna dla militarystycznego, patriarchalnego i nieprzychylnego procesom demokratyzacji państwa niemieckiego, głównie za sprawą działaczek mieszczańskich była obecna na przełomie wieków w dyskursie społeczno-politycznym II Rzeszy. Jej kształt był refleksem charakteru państwa, gdyż jak wykazują analizy porównawcze, nie można zdefiniować uniwersalnego, modelowego działania, które miałyby prowadzić do przełamania męskiej dominacji w sferze polityki. Chociaż postulat praw wyborczych dla kobiet należy rozpatrywać transnarodowo, to jednak strategie emancypacyjne, w tym zwłaszcza sposób upominania się kobiet o wejście do świata polityki warunkowany był sytuacją wewnętrzną w poszczególnych państwach. Wystarczy wskazać, że zarówno w niedemokratycznych państwach niemieckich, jak i w republikańskich Stanach Zjednoczonych pierwsze postulaty dotyczące partycypacji politycznej kobiet sformułowane zostały w tym samym czasie, tj. w końcu lat 40. XIX w. O ile jednak za oceanem słynna konwencja w Seneca Falls z 1848 r. zapoczątkowała rozwój amerykańskiego sufrażyzmu (Wellman 2004: 183-208), o tyle włączenie się Niemek w wydarzenia rewolucyjne Wiosny Ludów osiągnęło odwrotny skutek. Zdławienie mieszczańskiej rewolucji w 1848/1849 r. pogrzebało zarówno idee wolnościowe, jak i aktywność polityczną kobiet (Gerhard 1987: 200-224). Nowe prawo stowarzyszeniowe, które w Prusach, Bawarii i innych mniejszych państwach niemieckich wprowadzono w 1850 r. w ramach dążeń do uspokojenia sytuacji wewnętrznej, zamknęło przed kobietami drzwi do polityki na ponad pięćdziesiąt lat. Co więcej, zjednoczenie Niemiec przeprowadzone pod egidą paternalistycznych Prus wzmocniło kurs konserwatywny, co doprowadziło do feudalizacji mieszczaństwa i kultu państwa, które stało na straży tradycyjnego porządku płci (Kocka 1987: 48-54; Krockow 1997: 54-61). Dopiero wydana w okresie wilhelmińskim ogólnoniemiecka ustawa o stowarzyszeniach obowiązująca od 15 maja 1908 r. zniósła w Prusach i innych ośmiu państwach Rzeszy zakaz przynależności kobiet do organizacji o charakterze politycznym (Bock 2000: 216; Bock 2014: 195). Zmiana ta nie była jednak bezpośrednim skutkiem petycji or-

ganizacji kobiecych, ale nieoczekiwaną decyzją rządu będącą wynikiem koniunktury politycznej (Huber-Sperl, 2004: 195-196, 199; Gerhard, 1997: 526–530; Galos, 1998: 53-69). Aktywistki niemieckie zdawały sobie sprawę z uwarunkowań politycznych i już w końcu lat 80. XIX w. tłumaczyły działaczkom zza oceanu, że muszą pracować „z dużym wyczuciem i metodami konserwatywnymi”, bowiem działają w monarchii, a nie tak jak Amerykanki w republice³. Trafną ocenę sytuacji uzupełniła diagnoza Helene Lange (1848-1930), jednej z głównych działaczek ruchu mieszczańskiego, która w połowie lat 90. XIX w. na łamach czasopisma „Cosmopolis” stwierdziła, że prawa wyborcze tylko wówczas zostaną przyznane kobietom, jeżeli mężczyźni uznają, że jest to w ich interesie (Marzi, 2013).

W tej sytuacji kluczowego znaczenia nabiera pytanie o kontekst, w którym liderki mieszczańskiego ruchu kobiecego osadziły ten postulat, gdyż to dzięki niemu udział kobiet w wyborach miał szansę zyskać przychyłność polityków, jak i poparcie opinii publicznej. Obejmuje on nie tylko koncepcje pozwalające zidentyfikować partycypację polityczną kobiet jako korzystną z punktu widzenia interesów państwa, ale także zaplecze ideowe stwarzające możliwość kwestionowania paternalistycznej i konserwatywnej wizji stosunków społecznych w Niemczech. Oba te aspekty miały kluczowe znaczenie dla niemieckiej, mieszczańskiej drogi do praw wyborczych dla kobiet, w ramach której na przełomie wieków ukształtowały się dwa nurty: umiarkowany i radykalny. Różniły się one głównie zakresem zadań, hierarchią celów i doбором metod ich realizacji⁴.

Ideał mieszczańskiego społeczeństwa ze ściśle określonym systemem ról społecznych budujących katalog zadań obu płci zaczął chwiać się w drugiej połowie XIX w. pod naporem procesów modernizacyjnych, które rozsadzały dotychczasowe struktury ujawniając nieprzygotowanie kobiet do pracy na własne utrzymanie. Wyrosłe z tego deficytu dążenia emancypacyjne kobiet przybrały na obszarze Niemiec zorganizowaną formę w 1865 r. Założone wówczas w Lipsku Powszechne Niemieckie Stowarzyszenie Kobiet (*Allgemeiner Deutscher Frauenverein, ADF*) zbudowało swój program początkowo wokół postulatów pogłębienia i rozszerzenia edukacji dziewcząt oraz zwiększenia możliwości pracy zarobkowej kobiet (Riedel 2008: 23-24 i nn.). Kwestia kobieca (*Frauenfrage*) była więc nierozzerwalnie związana z kwestią socjalną (*soziale Frage*), ale nie tylko. Deficyt obywatelskości widoczny w sferze świadomości społeczeństwa niemieckiego i petryfikowany przez cenzusowe prawa wyborcze do krajowych *Landtagów* spowodował, że działaczki nie upominały się wówczas o prawa wyborcze dla kobiet. Współzałożycielka *ADF*, Louise Otto, od 1858 r. Otto-Peters (1819-1895), która w końcu lat 40. głosiła konieczność pełnego udziału kobiet w życiu politycznym, ostatecznie uznała, że nie są one przygotowane do takiej aktywności. Zreformowanie kształcenia dziewcząt i otwarcie przed kobie-

³ Gerhard: 1994: 36-38. Szerzej na temat związków niemieckiego mieszczańskiego ruchu kobiecego ze środowiskiem amerykańskich aktywistek zob.: Gehring, 2020.

⁴ Na temat radykalnego (postępowego) skrzydła mieszczańskiego ruchu kobiecego w Niemczech zob.: Briatte 2020.

tami rynku pracy miało być drogą do przełamania ograniczeń hamujących potencjał „drugiej płci”. Jednak owo wyemancypowanie się kobiet nie miało służyć wyłącznie ekonomicznemu usamodzielnieniu się, czy też realizacji aspiracji edukacyjnych. Programowym celem mieszczańskiego ruchu w Niemczech było bowiem zlikwidowanie barier uniemożliwiających działalność kobiet na rzecz moralnego doskonalenia się ludzkości (Rosenbusch 1998: 283-284; Gerhard, 1990: 77).

Kontekst ten towarzyszył również dyskursowi na temat praw wyborczych kobiet, który zainicjowała w Niemczech Hedwig Dohm (1831–1919). Ta liberalna pisarka, pod wpływem cieszącej się ogromną popularnością pracy Johna Stuarta Milla pod tytułem *Poddaństwo kobiet*, wydanej po angielsku i po niemiecku w tym samym, 1869 r., sformułowała pierwszy raz na gruncie niemieckim żądanie nadania kobietom praw wyborczych (Bock, 2014: 76–78). W konserwatywnym, niedemokratycznym państwie uzyskanie przez kobiety wpływu na politykę było uważane za nedorzecznosc i komentowane przez mężczyzn z szyderstwem i kpiną. Nie inaczej odebrane zostały postulaty H. Dohm opublikowane w 1873 r., rozwinięte zaś w 1876 r. (Dohm 1873; Dohm, 1876; Henke 2006: 182-186). Nawiązując do liberalnej koncepcji praw naturalnych oraz zapoczątkowanej przez Edmunda Burke’a teorii reprezentacji interesów grup, podkreślała ona odmienność charakteru obu płci, a co za tym idzie, prawo każdej z nich do reprezentowania siebie i decydowania o sobie. Uważała, że prawa naturalne dotyczą wszystkich ludzi, w związku z tym mężczyźni, czy szerzej społeczeństwo i państwo nie może kobiet ich pozbawić. Kwestionowała tym samym wprowadzoną do dyskursu politycznego przez ojca Johna Stuarta Milla – Jamesa doktrynę reprezentacji wirtualnej (*virtual representation*), według której interesy kobiet wyrażali w parlamencie ich ojcowie i mężowie. Dowodziła, że państwo jest opresyjne wobec „drugiej płci” właśnie dlatego, że mężczyźni nie są w stanie zadbać o odmienne potrzeby kobiet. Nadanie im praw wyborczych miało więc być narzędziem do zmiany ustawodawstwa na takie, które uwzględniałoby interesy i jednej, i drugiej płci⁵.

Poglądy H. Dohm zostały przyjęte z dużą ostrożnością przez działaczki pierwszych stowarzyszeń kobiecych. Atmosfera polityczna lat 70. w Niemczech, które tuż po zjednoczeniu okopywały się na pozycjach nacjonalistycznych i konserwatywnych, nie sprzyjały podejmowaniu tak radykalnych haseł. Także wśród socjaldemokratów nie było jeszcze wówczas zwolenników włączenia do programu prawa wyborczego dla kobiet. Aktywistki mieszczańskie co prawda nie kwestionowały argumentacji H. Dohm, ale walkę o prawa polityczne odsuwały na bliżej nieokreśloną przyszłość. Uważały bowiem, że w pierwszej kolejności należy zająć tymi kwestiami, które mogą poprawić sytuację ekonomiczną kobiet (edukacja, praca zarobkowa). W ten sposób do dyskursu na temat praw wyborczych wprowadzona została metafora dojrzewania kobiet do partycypacji politycznej i traktowania jej, odmiennie niż chciała H. Dohm,

⁵ Bock, 2014: 176-178. Argumentacja H. Dohm, jak zauważa Magdalena Gehring jest podobna do tej, jak była obecna w amerykańskiej debacie na rzecz praw wyborczych kobiet. Gehring, 2020: 332. Zob. też: Fuszara, 2000: 59-88.

jako ukoronowania działań emancypacyjnych, a nie fundamentu, na którym miałyby się one oprzeć. Był to skutek deficytu obywatelskości i tym samym przywiązania do paternalistycznego państwa, gdyż tak jak stwierdziła w 1877 r. podczas zebrania generalnego *ADF* jedna z działaczek, Niemki nie czuły się tak jak Amerykanki czy Angielki obywatelkami, ale „córkami narodu”, co tym samym rodziło ich podległość wobec monarchii (Frevert 1997: 99-103 i nn; Clemens 1988: 42).

W zjednoczonych Niemczech dzieje państwa nie były tak jak w wiktoriańskiej Anglii postrzegane w kategoriach przemian związanych z rozwojem społeczeństwa obywatelskiego, gdzie wolność uważana była za wartość nadrzędną. W II Rzeszy, która przejęła i rozwinęła myśl pruską w tej dziedzinie, sposób rozumienia istoty państwa był biegunowo odmienny. To ono bowiem uosabiało postęp, to ono rozwijając się tworzyło swój racjonalny porządek, to ono interweniowało w konflikty społeczne, by zapobiec niepokojom. Konsekwencją tej konserwatywnej wizji państwa było przejście przez nie odpowiedzialności za sytuację materialną rządzonych, co znalazło również swoje odbicie z konstytucji z 1871 r. W preambule zawierała ona stwierdzenie, iż celem zjednoczenia jest m.in. zapewnienie mieszkańcom dobrobytu (...*sowie zur Pflege der Wohlfahrt des Deutschen Volkes*). Z podejścia tego zrodziła się zarówno polityka socjalna, będąca – według Gustava Schmollera – materializacją obowiązku interweniowania państwa w obronie najbardziej bezbronnych członków społeczeństwa, ale także i nowoczesna, prewencyjna polityka opiekuńcza (*Wohlfahrtspflege*) realizowana przez władze samorządowe miast (Clark 2006: 535-537. Zob. Frohman 2008: 112-157).

Koncepcja prusko-niemieckiej „monarchii socjalnej”, stojąca w opozycji do anglosaskiego liberalizmu była kluczowa dla działaczek emancypacyjnych, które w połowie lat 90. XIX w. ponownie zabrały głos w debacie na temat praw wyborczych dla kobiet. Kwestia ta pojawiła się w związku z kontaktami, jakie nawiązały one z międzynarodowym ruchem kobiecym uformowanym wraz z powstaniem w 1888 r. w Chicago Międzynarodowej Rady Kobiet (*International Council of Women, ICF*). Decydujące znaczenie miał udział mieszczańskich delegatek w II Zgromadzeniu Generalnym *ICF*, które wraz z kongresem kobiet (*World's Congress of Representative Women*) towarzyszyło chicagowskiej światowej wystawie przemysłowej w 1893 r. W jego wyniku doszło do założenia w 1894 r. Niemieckiego Związku Stowarzyszeń Kobietych (*Bund Deutscher Frauenvereine, BDF*) jako zrzeszenia skupiającego niemieckie stowarzyszenia związane z programem emancypacyjnym. *BDF* jako organizacja krajowa, w 1897 r. włączył niemiecki mieszczański ruch kobiecy w struktury *ICF* i tym samym w transnarodową sieć stowarzyszeń kobiecych budującą kanały wewnętrznego komunikowania się w kwestiach programowych⁶.

Wizyta Niemek w Stanach Zjednoczonych, gdzie prawa wyborcze nie były tylko przedmiotem dyskusji, ale i praktyki obywatelskiej, pobudziła wymianę poglądów na

⁶ *BDF* przyjął zasadę obowiązującą w Międzynarodowej Radzie Kobiet (*ICW*) mówiącą, że będzie zajmował się tymi kwestiami, które nie budzą kontrowersji. Miała ona istotny wpływ na dystansowanie się obu organizacji od postulatu praw wyborczych dla kobiet. Gerhard, 2004: 111.

temat partycypacji politycznej kobiet, zwłaszcza że w 1893 r. szeroko komentowane w prasie było również nadanie czynnego prawa wyborczego Nowozelandkom⁷. Nie było więc dziełem przypadku, że wypowiedzi mieszczańskich działaczek na ten temat pojawiły się w połowie lat 90. XIX w. i zainicjowały debatę prowadzącą do zakotwiczenia postulatu praw wyborczych dla kobiet w koncepcji misji socjalnej państwa (Bäumer 1901: 148-150; Briatte 2020: 164; Gerhard 1990: 197-198).

Kluczowe znaczenie dla mieszczańskiej drogi do praw wyborczych dla kobiet miały publikacje Helene Lange, która w połowie lat 90., nawiązując do stanowiska H. Dohm, opowiedziała się za równością, ale i odmiennością obu płci, a co za tym idzie również poparła koncepcję innych potrzeb oraz interesów kobiet i mężczyzn. Podważała więc przekonanie, że pochodzący z wyborów powszechnych *Reichstag* działa na rzecz dobra powszechnego (*Gemeinwohl*), gdyż wybierani przez mężczyzn deputowani dbali wyłącznie o własne interesy. Opinię, że reprezentują również potrzeby kobiet nazwała „drastyczną fikcją”. Według H. Lange dopiero po dopuszczeniu kobiet do stanowienia prawa, parlament będzie mógł kształtować życie społeczne dla dobra obu płci, a więc i dobra powszechnego. Owo działanie na rzecz dobra powszechnego miało więc wiązać się z uzupełnieniem polityki o takie sfery, które byłyby odzwierciedleniem potrzeb kobiet oraz umożliwiałyby im funkcjonowanie w życiu publicznym. Kobiety, choć różniące się od mężczyzn, ale jednak im równe, zostały – tak jak zauważyła już w latach 70. H. Dohm – przez obyczaj i tradycję usunięte z życia publicznego i tym samym nie miały wpływu na jego kształtowanie. By naprawić ten stan rzeczy należało dowartościować w sferze publicznej cechy dotąd marginalizowane przez mężczyzn, bo łączące się z biologią „drugiej płci”. Wymagało to przededefiniowania macierzyństwa i odejścia – idąc za myślą Pierre’a Bourdieu – od somatyzacji społecznych hierarchii panowania (Richter, Wolff 2018: 26).

Cechy kobiet miały spajać się w pojęciu macierzyńskości rozumianej jako zespół właściwości przynależnych wyłącznie kobietom, immanentnie tkwiących w nich, niezależnie od rzeczywistego posiadania potomstwa (*geistige Mütterlichkeit*) (Peters, 1984: 74-79). Według Helene Lange macierzyńskość powodowała więc, że kobiety były bardziej odpowiednie do zawiadywania tymi dziedzinami życia, które wiązały się z szeroko pojętą opiekuńczością, edukacją, wychowaniem (Weberling 1994: 21-23). W związku z tym powinny zabiegać o ich wyłączenie z kompetencji mężczyzn i przejęcie w ramach tzw. zorganizowanej, czy inaczej zinstytucjonalizowanej macierzyńskości (*organisierte Mütterlichkeit*). Macierzyńskość miała więc przekroczyć próg sfery prywatnej, by w sferze publicznej umożliwić kobietom z mieszczaństwa wykorzystanie swoich predyspozycji do pracy na rzecz dobra powszechnego, a idąc dalej wskazać im ścieżki kariery zawodowej,

⁷ Dużą rolę w upowszechnianiu tej idei odegrała jedna z delegatek, gdańszczanka Käthe Schirmacher. Zob.: Gehmacher, 2011a: 17, 29 i nn; Gehmacher 2011b: 58-65; Gerhard, 1994: 36-38; Schüler, Wolff, 2017: 17-18.

a więc budować ich samodzielność ekonomiczną, która dla Helene Lange była fundamentem obywatelskości kobiet⁸.

Postulat praw wyborczych dla kobiet był więc konsekwencją uznania oraz dowartościowania ich odmiennych interesów i predyspozycji wykorzystywanych w polityce na rzecz dobrobytu (Bock 2014: 178-184). Harmonizowało to z potrzebami samorządów miast, które obciążone nowymi zadaniami opiekuńczymi wynikającymi z negatywnych skutków industrializacji nawiązywały współpracę z organizacjami kobiecymi dysponującymi odpowiednio przygotowanymi do pracy socjalnej działaczkami. Praca kobiet w administracji samorządowej (deputacje zawiadujące sprawami pomocy ubogim, opieki nad sierotami i dziećmi pozamałżeńskimi oraz oświatą) wraz z początkiem XX w. coraz częściej legitymizowała żądania Powszechnego Niemieckiego Stowarzyszenia Kobiet, które domagało się (bazując na wzorach angielskich) prawa do udziału kobiet w wyborach samorządowych. Postulat ten łączył się z wprowadzoną do dyskursu już w 1869 r. przez Henriette Goldschmidt (1825-1920), a następnie przejętą przez H. Lange figurą „matek miast” (*Mütter der Stadt*). Kobiety pracujące na rzecz dobrobytu mieszkańców, zgodnie z zasadą komplementarności płci, właśnie jako „matki miast” miały uzupełniać zarządzających miastami „ojców” (Lange, 1904: 529; Por.: Rosenbusch, 1998: 346-347; Sachsse 1993: 136-158; Stoehr 1990: 83-84; Wolff 2003). Efektywne i profesjonalnie wykonywane przez nie zawody związane z pracą socjalną (Schröder:2001: 239-245 i nn) miały także przekonać opinię publiczną do kompetencji wyborczych kobiet. Według Helene Lange to właśnie jej nacisk był kluczowy dla przyspieszenia procesu dojrzewania sił politycznych do nadania kobietom praw wyborczych⁹.

Starsza historiografia uważa program ten za istotę niemieckiej drogi do praw wyborczych dla kobiet (Bock 2014: 170-178). U źródeł tego przekonania leżała jego odmiennosc w porównaniu z działalnością angielskich sufrażetek z Emmeline Pankhurst na czele, których taktyka agresywnej walki o partycypację polityczną zdominowała obraz anglosaskiego sufrażyzmu. Badania komparatystyczne wykazały jednak, że koncepcje opierające się na odmienności (dyskurs różnicy) i jednocześnie równości płci (koncepcja politycznej reprezentacji) oraz wywodzące prawa wyborcze kobiet z ich macierzyńskości miały charakter transnarodowy. Obecne były zarówno w amerykańskim oraz angielskim ruchu kobiecym, na co ostatnio zwróciła uwagę także

⁸ Dammer, 1988: 62–69. Poglądy te na kilka lat przed wybuchem wojny znalazły swoje zastosowanie w praktyce. Samorządy wielu niemieckich miast zatrudniły legitymujące się odpowiednimi kwalifikacjami kobiety jako pracownice socjalne, nadzorkynie czy opiekunki. Peters, 1984: 220, 245. Zob. też: Rouette, 1997: 48-67; Richter, Wolff, 2018: 24.

⁹ Powszechne Niemieckie Stowarzyszenie Kobiet (*ADF*) w związku z tym, że główny nacisk w swojej działalności kładło na tzw. zorganizowaną macierzyńskosc, w 1910 r. do swojej nazwy dodało: Związek na rzecz Praw Kobiet i Pracy Kobiet w Gminie (*Verband für Frauenrechte und Frauenarbeit in der Gemeinde*). Od 1905 r. miało także w swoim programie postulat praw wyborczych dla kobiet, co łączyć należy z debatą na ten temat wywołaną międzynarodowymi zjazdem działaczek kobiecych, jaki odbył się w Berlinie w 1904 r. i założeniem *IWSA*. Greven-Aschoff, 1981: 85; Szudarek, 2018a: 19-23.

Kerstin Wolff, stanowiąc inspirację (zwłaszcza poglądy Angielki Millicent Garrett Fawcett, antagonistki E. Pankhurst) dla H. Lange (Greven-Aschoff 1981:182, 186).

Łączenie postulatu praw wyborczych dla kobiet z ich misją kulturową, którą miały realizować włączając się w wypełnianie zadań socjalnych samorządów miast, stanowiło jeden z głównych punktów programu organizacji związanych z umiarkowanym nurtem mieszczańskiego ruchu kobiecego w Niemczech. W tym ujęciu pełna partycypacja polityczna kobiet miałyby być ostatnim z celów i ukoronowaniem reform. Działaczki tego nurtu sytuowały ją w bliższej lub dalszej przyszłości, niektóre nawet dopiero około połowy XX w. Były więc realistkami zdającymi sobie sprawę, że zmiany mentalne zachodzą powoli, zwłaszcza w niemieckim patriarchalnym i konserwatywnym społeczeństwie. Wskazywały też na to nikłe efekty działalności *BDF*, który pomimo licznych i odwołujących się do różnych narzędzi działań nie osiągał spektakularnych sukcesów (Sharp, 2014: 349). Elity polityczne wilhelmskiej Rzeszy dalekie były bowiem od zaakceptowania wpływu „drugiej płci” na politykę uważaną za obszar męskiej dominacji (Frevert, 1997: 99–103 i nn.). Wkroczenie kobiet do świata polityki uważały za oznakę słabości i zapowiedź upadku państwa. Poza socjaldemokracją, która za sprawą Augusta Bebla w 1895 r. pierwszy raz poparła w *Reichstagu* prawa wyborcze dla kobiet, inne partie sprzeciwiały się ich udziałowi w głosowaniu. Wyjątkiem byli lewicowi liberałowie (*Linksliberalen*), skupieni w mniejszościowych ugrupowaniach mieszczańskich, od 1910 r. w Postępowej Partii Ludowej (*Fortschrittliche Volkspartei, FVP*) oraz w radykalnym Zjednoczeniu Demokratycznym (*Demokratische Vereinigung, DV*), z tą różnicą jednak, że pierwsze tylko wspierało postulaty kobiet, drugie zaś włączyło je do swojego programu (Schaser 1996: 641–680; Greven-Aschoff 1981: 192). Brak jednoznacznego stanowiska *FVP* w kwestii partycypacji politycznej kobiet nie przeszkodził jednak działaczkom związanym z nurtem umiarkowanym w angażowanie się po 1908 r. w prace tej partii, zwłaszcza że Związek Niemieckich Stowarzyszeń Kobiecych (*BDF*) w 1907 r. włączył do swojego programu prawa wyborcze dla kobiet¹⁰.

Odmienne podejście do pełnej partycypacji politycznej kobiet miał radykalny nurt mieszczańskiego ruchu kobiecego, który sformułował swój program na przełomie XIX i XX w. (Bock 2014: 194; Clemens, 1988: 91-94; Greven-Aschoff 1981: 38). Według G. Bock pod względem ideowym, podobnie tak jak umiarkowany, opierał się na dorobku H. Dohm, zatem bazował na tej samej brytyjskiej tradycji liberalnej i poglądach J. S. Milla, zwolennika różnicy i jednocześnie równości kobiet i mężczyzn, chociaż starsze badania wiązały go z oświeceniową koncepcją praw natury i równości obu płci. Kluczowe znaczenie dla działalności i budowy jego struktur organizacyjnych miały Anita Augspurg (1857-1943) i Lyda Gustava Heymann (1868-1943), dzięki którym w 1902 r. powstało Niemieckie Stowarzyszenie na rzecz Praw Wyborczych,

¹⁰ Organizacje kobiece formalnie zachowywały neutralność polityczną, ale nie zakazywały swoim członkiniom wstępować do partii. Działaczki radykalne wiązały się Zjednoczeniem Demokratycznym (*DV*). Frevert, 1997: 167-168; Rosenbusch, 1998: 302.

od 1904 r. Niemiecki Związek na rzecz Praw Wyborczych Kobiet (*Deutscher Verband für Frauenstimmrecht, DVF*), czyli organizacja, która będąc odpowiedzią na impulsy płynące ze strony międzynarodowego ruchu kobiecego zapoczątkowała w Niemczech ruch sufrażystowski¹¹.

Działaczki radykalne stały na pozycjach indywidualistyczno-feministycznych i traktowały partycypację polityczną jako istotę samorealizacji kobiet, wpisującą się w obowiązujący wówczas w kulturze model tzw. nowej kobiety (Greven-Aschoff, 1981: 90-107). W centrum ich programu było hasło takich samych praw obywatelskich dla obu płci. Miały być one dla kobiet nie tyle narzędziem cywilizacyjnej zmiany, ale fundamentem reform społecznych. Działaczki prowadziły intensywne akcje propagandowe, które miały uświadomić politycznie kobiety i doprowadzić do jak najszybszej realizacji tego celu. Jedną z liderek tego skrzydła, Minna Cauer (1841-1922) jednoznacznie identyfikowała ruch kobiecy jako ruch polityczny, nie zgadzając się tym samym z poglądami Helene Lange głoszącej apolityczność organizacji kobiecych (Briatte, 2020: 343-344). W tej sytuacji mieszczańskie działaczki radykalne nie mogły więc liczyć na szersze poparcie w społeczeństwie, zwłaszcza że demokratyczny program wyborczy jaki w latach 1907-1911 formułował Niemiecki Związek na rzecz Praw Wyborczych był uważany za obcy, a nawet szkodliwy (Clemens, 1990: 94-95). O ile więc połączenie postulatów praw wyborczych z określonym programem społecznym i wykazywanie pożytków z działalności kobiet na rzecz dobra powszechnego, które charakterystyczne było dla działaczek umiarkowanych, mogło stopniowo budować przychylność elit do udziału kobiet w polityce, o tyle strategia radykalnych aktywistek nie.

Podobną aktywność prowadziła również socjaldemokracja, jednak jej praca agitacyjna uważana przez elity za zagrożenie dla dotychczasowego porządku nie oddziaływała na wyższe, politycznie uprzywilejowane warstwy społeczne. Wręcz przeciwnie, stawiała mieszczański, zwłaszcza radykalny (po 1908 r. częściej określany jako postępowy) niemiecki mieszczański ruch kobiecy w trudnej sytuacji. *SPD* postrzegana była bowiem przez konserwatywne i liberalne kręgi za partię wywrotową, dążącą do obalenia istniejącego porządku społecznego. Rodziło to więc obawy, że żądając partycypacji politycznej działaczki radykalne będą w ten sam sposób etykietowane, co oznaczałoby dla nich izolację od elit, na które chciały oddziaływać. Z tego względu stowarzyszenia radykalnych działaczek dążące do zaznaczenia swojej obecności w przestrzeni publicznej nie podejmowały żadnych spektakularnych protestów czy pikiet, zwracając szczególną uwagę na formy i sposób aktywności w sferze publicznej (Greven-Aschoff 1981: 94).

Próba dotarcia z postulatem praw wyborczych do szerszego grona było poszukiwanie takiej formuły programu, który mógłby liczyć na akceptację kobiet związanych z kręgami konserwatywnymi. Skutkiem tego było funkcjonowanie tuż przed wybu-

¹¹ Briatte, 2020: 208. Ustalenia te doprowadziły również G. Bock do przekonania, że właściwszym byłoby określanie mieszczańskiego umiarkowanego ruchu kobiecego – starszym, radykalnego zaś młodszym. Bock, 2014: 189-191, 194; Rosenbusch, 1988: 298-299.

chem wojny trzech odmiennych programowo stowarzyszeń stawiających sobie za cel doprowadzenie kobiet do urny wyborczej. Były to: wyżej wymieniony, najstarszy Niemiecki Związek na Rzecz Praw Wyborczych Kobiet (*DVF*), który z pozycji radykalnych przeszedł na umiarkowane i opowiadał się ogólnie za przyznaniem kobietom prawa wyborczego; założony w 1913 r., radykalny, żądający powszechnego bez różnicy płci i demokratycznego prawa wyborczego Niemiecki Związek na rzecz Praw Wyborczych dla Kobiet (*Deutscher Frauenstimmrechtsbund, DFB*) oraz powołane w 1911 r. Zjednoczenie na rzecz Praw Wyborczych Kobiet (*Vereinigung für Frauenstimmrecht, VFS*) opowiadające się za przyznaniem kobietom takiego samego prawa wyborczego, jakie posiadają mężczyźni. W praktyce oznaczało to więc działanie na rzecz dopuszczenia kobiet do cenzusowego prawa wyborczego (obowiązywało m.in. w wyborach do pruskiego *Landtagu*), co skłoniło Clarę Zetkin do ironicznego określenia go jako *Damenwahlrecht* (Clemens 1990: 93; Briatte 2020: 344-353).

Coraz większa mobilizacja kobiet wokół dążeń do partycypacji politycznej łącząca się z kolejnymi petycjami do *Reichstagu* i pruskiego *Landtagu* nie zmieniła nastawienia kół rządzących do tej kwestii. Nie wpłynęły na to także lata wojny, mimo ogromnego, obywatelskiego wkładu Niemek w prace na rzecz państwa podejmowane w ramach tzw. frontu wewnętrznego (*Heimatfront*) (Boak 2013: 18-29; Daniel 1989; Davies 2002: 128-145; Kundrus 1995). W większości aktywistki zarzuciły w tym czasie swoją dotychczasową działalność i w ramach ogłoszonej przez cesarza na początku sierpnia 1914 r. tzw. polityki pokoju wewnętrznego (*Burgfriedenspolitik*) zaangażowały się w prace powołanej wówczas przez przewodniczącą *BDF* Gertrud Bäumer (1873-1954) Narodowej Służby Kobiet (*Nationaler Frauendienst*) (Weberling 1994: 25-27; Hering 1990: 122; Boukrif 2006: 237-242). Jednak nie wszystkie. Wojna stała się bowiem źródłem nowych podziałów wśród zwolenniczek praw wyborczych kobiet. Będące w mniejszości radykalne opowiedziały się bowiem przeciw wojnie i podjęły współpracę z międzynarodowym ruchem pacyfistycznym (Fiedor 1993: 73-77). Natomiast działaczki skupione wokół umiarkowanego i konserwatywnego programu praw wyborczych dla kobiet, postrzegane jako patriotki wspierające państwo w prowadzonej wojnie, połączyły się w marcu 1916 r., tworząc Niemiecki Związek Rzeszy na rzecz Praw Wyborczych Kobiet (*Deutscher Reichsverband für Frauenstimmrecht, DRFS*), który opowiadał się za tzw. *Damenwahlrecht*, ale walkę o jego realizację odkładał na czas pokoju (Schüller 2005: 196-197; Hering 1990). Sytuację zmienił jednak edykt Wilhelma II z 7 kwietnia 1917 r., tzw. *Osterbotschaft*, w którym w ramach dyskusji nad reformą prawa wyborczego w Prusach zostało zapowiedziane zniesienie cenzusu i wprowadzenie równych, powszechnych wyborów, ale tylko z udziałem mężczyzn (Müller, 2002: 296-297). Dla zwolenników reformy pruskiego prawa wyborczego dopuszczenie kobiet do urn wyborczych było symptomem słabości państwa i zapowiedzią jego upadku. Doświadczenie wojny, według nich, spetryfikowało tradycyjny porządek płci i uzasadniło wykluczenie kobiet z polityki. Ukazało bowiem, że „mężczyzna jest mężczyzną, a kobieta kobietą”. Kobiety nie walczyły z bronią w ręku, więc w konsekwencji były zobowiązane do angażowania się w prace na tzw. froncie wewnętrznym. Ich wysiłek, chociaż na początku wojny

wywołał entuzjastyczne reakcje także u konserwatystów, nie mógł jednak być w ich przekonaniu podstawą do nagrody w postaci praw wyborczych. To miała być służba, za którą kobiety nie mogły oczekiwać profitów, skoro i żołnierze idąc na wojnę nie robili tego z nadzieją na nagrody i zaszczyty. W tej konserwatywno-nacjonalistycznej retoryce, charakterystycznej zwłaszcza dla debat w *Landtagu* pruskim w 1917 i 1918 r., nie było więc miejsca dla kobiet w polityce¹².

Dla działaczek oznaczało to więc podjęcie walki na nowo. Rozgoryczenie stanowiskiem elity rządzącej w tych trudnych dla niemieckich kobiet latach wojny, spowodowało swoiste zwarcie szeregów i nawiązanie współpracy aktywistek obu nurtów ruch mieszczańskiego z członkiniami socjaldemokracji większościowej, która powstała po rozłamie w *SPD* w kwietniu 1917 i założeniu *USPD* (Schüller 2005: 197). Zaowocowała ona już we wrześniu 1917 r. wspólną petycją do kanclerza żądającą demokratycznego prawa wyborczego dla kobiet (Bock, 2000: 216; Boukrif 2006: 245-246; Müller 2002: 315-316). Krok ten oznaczał też zmianę stanowiska *BDF*, którego zarząd wówczas pierwszy raz stwierdził, że prawo wyborcze nie ma być ukoronowaniem procesu reform, ani nagrodą za wojenny wysiłek, lecz postulatem do niezwłocznego zrealizowania (Rosenbusch 1998: 423). Koalicja sił kobiecych wciąż jednak napotykała opór polityków. Nie przyniósł też oczekiwanych rezultatów list, który działaczki mieszczańskie i socjaldemokratyczne przesłały w końcu października 1918 r. nowemu kanclerzowi, liberałowi i zwolennikowi reform księciu Maxowi Badeńskiemu. Bezowocne okazały się także wiece kobiet na rzecz praw wyborczych zorganizowane 4 listopada w Berlinie i w kilku innych miastach (Schüller 2005: 201-202). Wzrastające w ostatnich tygodniach wojny zainteresowanie opinii publicznej tą kwestią nie wpłynęło na zmianę stanowiska władz, które trwały niewzruszone w swym oporze, wywołując wśród aktywistek nastroje rezygnacji i braku wiary w możliwość osiągnięcia sukcesu (Canning, 2010: 101-103; Boak 2013: 36-37).

Sytuację zmieniły wydarzenia pierwszych dni listopada 1918 r. Wystąpienia marynarzy w Kilonii, które zapoczątkowały rewolucję i doprowadziły do przejęcia władzy przez socjaldemokrację łączyły się z żądaniami reform, w tym także prawa wyborczego dla kobiet (Czubiński 1977: 69). Socjaldemokracja przekonywała bowiem, że zapewnienie kobietom udziału w wyborach mogłoby wpłynąć na uspokojenie sytuacji. Współpracujące z *SPD* partie mieszczańskie nie były jednak skłonne do ustępstw. Dopiero naciski rewolucjonizującej się ulicy spowodowały 8 listopada zmianę nastawienia do partycypacji politycznej kobiet części polityków partii miesz-

¹² Sven Oliver Müller zwraca też uwagę na to, że publikacje prasowe w pierwszych latach wojny entuzjastycznie przedstawiające pracę kobiet wspierających walczące państwo, były niekiedy przesadne i uwarunkowane potrzebą chwili. Z jednej strony miały zmobilizować kobiety do aktywności, ale z drugiej strony – co istotne – stanowiły temat zastępczy, nowinkę, coś co miało odwrócić uwagę od trudnej sytuacji na froncie. Sama kwestia praw wyborczych kobiet w całej debacie nad reformą prawa wyborczego w Prusach była według niego sprawą marginalną. Kwestionuje też dotychczasowe ustalenia starszej historiografii, według których łączenie zasług kobiet dla państwa z prawem do ich partycypacji politycznej było niemiecką specyfiką. Müller, 2002: 312-318.

czańskich. Kluczowy wpływ na tę decyzję miała radykalizacja nastrojów, a zwłaszcza wydarzenia w Bawarii, gdzie w nocy z 7 na 8 listopada odsunięci zostali od władzy Wittelsbachowie, a państwo ogłoszono republiką. W tej sytuacji jednym z ostatnich działań mających ratować tonącą w morzu rewolucji monarchię stał się wniosek złożony 9 listopada rano do jeszcze cesarskiego *Reichstagu*, dotyczący wprowadzenia w Rzeszy oraz państwach wchodzących w jej skład tajnych, równych i bezpośrednich wyborów z udziałem obywateli obu płci. Wniosek ten był jednak tylko wyrazem politycznych kalkulacji i nie oznaczał zgody partii mieszczańskich na równouprawnienie polityczne kobiet i mężczyzn. Szybki bieg wypadków w Berlinie spowodował, że nie był on również procedowany. Tym samym odezwa tymczasowego rządu Rzeszy, który uformował się już popołudniu 9 listopada 1918 r., tuż po abdykacji cesarza, budowała przekonanie, że prawa wyborcze dla kobiet były „darem rewolucji” (Ley 1999: 129-130; Rosenbusch 1998: 449-452, 454; Hering 1990: 138; Boukrif 2006: 252-257).

KONKLUZJA

Z dotychczasowych rozważań wynika, że Rada Pełnomocników Ludowych zapowiadając 12 listopada 1918 r. równe i demokratyczne prawa wyborcze dla obu płci wyszła naprzeciw oczekiwaniom działaczek mieszczańskich. W końcowym etapie wojny przedstawicielki skrzydła umiarkowanego dokonały swoistej wolty programowej. Nie żądały już dopuszczenia do wyborów cenzusowych, ale domagały się demokratycznych praw wyborczych, tak jak wcześniej działaczki skrzydła radykalnego i socjaldemokratki. Doświadczenie wojny przyspieszyło więc proces ich dojrzewania politycznego. Zdemaskowało również stosunek elit rządzących do partycypacji politycznej. Okazało się bowiem, że lata współpracy z liberałami oraz działalności uświadamiającej prowadzonej w przestrzeni publicznej nie przyniosły oczekiwanych rezultatów. Państwo wciąż było rodzaju męskiego i wojna tylko pozornie włączyła kobiety do wspólnoty obywatelskiej.

Niezależnie jednak od stosunku elit rządzących w Niemczech do praw wyborczych dla kobiet, aktywność działaczek oraz wprowadzenie tej kwestii do dyskursu publicystycznego oswajało opinię publiczną z równouprawnieniem politycznym obu płci. Sprzyjało też wypracowywaniu jednolitego stanowiska w gronie samych sufrażystek, w którym były także aktywistki międzynarodowego ruchu na rzecz praw wyborczych kobiet. Droga niemieckich działaczek mieszczańskich do praw wyborczych nie była więc drogą szczególną. Niemki nie wkroczyły też na nią z opóźnieniem. Według Kirsten Wolff pierwszy etap niemieckiego sufrażyzmu zapoczątkowany ideałami rewolucji francuskiej osiągnął swoją kulminację w wydarzeniach 1848 r. Drugi, określony przez nią mianem fazy organizacyjnej, przypadł na przełom wieków (1890-1914), trzeci zaś na lata 1917-1918 i był okresem rzeczywistej walki o prawa wyborcze dla kobiet (Wolff 2018b: 2-19). Także pod względem zaplecza ideowego sytuacja w Niemczech nie odbiegała od tego, co można było obserwować chociażby

w Wielkiej Brytanii. Koncepcja równości odmiennych płci posiadających inne, warunkowane esencjalnie, ale komplementarne wobec siebie zadania w społeczeństwie i państwie, nie burzyła tradycyjnej, osadzonej w mieszczańskiej mentalności relacji między kobietami i mężczyznami. Włączała natomiast sferę prywatną w obszar oddziaływania polityki, co Paula Beker nazwała „udomowieniem polityki” wiążąc ten proces z potrzebami wynikającymi z kształtowania się – również i w wilhelmińskiej Rzeszy – państwa opiekuńczego (Baker 1984: 620-647; Wolff 2018b: 11-12). To zespolenie kobiet z polityką społeczną miało wpłynąć na zaakceptowanie przez elity rządzące ich udziału w wyborach. Fiasko tego założenia ukazała wojna. Realizowana wówczas przez państwo polityka społeczna, w tym i wsparcie dla tzw. wojennych rodzin, czyli rodzin, które w wyniku mobilizacji jedyne go żywiciela pozbawione zostały środków na utrzymanie, opierała się na organizacjach kobiecych i ogromnym, indywidualnym zaangażowaniu kobiet (Szudarek 2018b: 107-133). Wysiłek ten jednak nie był przez elity rządzące interpretowany jako droga do praw wyborczych dla kobiet. Przemówienie wielkanocne Wilhelma II w pruskim *Landtagu* w kwietniu 1917 r. jednoznacznie odpowiedziało działaczkom na pytanie, czy ich postulaty zostaną uwzględnione w planowanych po wojnie demokratycznych reformach. Ignorowanie ich oczekiwań wzbudziło przekonanie o konieczności upomnienia się o prawa wyborcze. Powrót w 1917 r. do walki o pełne prawa polityczne potwierdza więc prawidłowość wynikającą z badań komparatystycznych, według której kwestia ta powracała na pierwsze strony gazet zawsze wówczas, gdy rozpoczynały się debaty nad reformą prawa wyborczego. *BDF* w specjalnym memorandum wysłanym do *Reichstagu* i krajowych *Landtagów* w październiku 1917 r. przypominał rządzącym, że kobiety domagają się praw wyborczych w konkretnym celu. Chcą mianowicie wykorzystać swój potencjał i włączyć się w działalność na rzecz państwa przejmując nadzór nad niektórymi sferami polityki społecznej (*Die Stellung der Frau* 1917: 146-149). Jednak bezowocność tego kroku, jak i kolejnych działań podejmowanych w tej sprawie nie dawała nadziei na zmianę nastawienia elit rządzących.

Według Heinricha Augusta Winklera ogłoszenie przez rewolucyjny rząd demokratycznej ordynacji wyborczej do Zgromadzenia Narodowego wprowadzającej powszechne głosowanie z udziałem kobiet i mężczyzn, nie było zaskoczeniem po upadku monarchii (Winkler 2009: 486). Jednak przed rewolucją, w wilhelmińskiej Rzeszy procesy demokratyzacji nie były tak zaawansowane, by mogły dawać działaczkom nadzieję na rychłe spełnienie ich postulatu. Prawa wyborcze dla kobiet były więc częścią nowego porządku prawnego w Niemczech. Wydarzenia polityczne nie przerwały jednak pewnego kontinuum w debacie publicznej na ten temat. Jej dorobek został wykorzystany w kampanii wyborczej do Zgromadzenia Narodowego, zwłaszcza by przełamać opory kobiet przed samym aktem wyborczym. Ich głosy w tych pierwszych w pełni demokratycznych wyborach miały zresztą okazać się decydujące. Wojenne straty ludnościowe spowodowały, że wśród uprawnionych do głosowania było ich o około 2 mln więcej niż mężczyzn. O poparcie kobiet zabiegały więc wszystkie siły polityczne, w tym także i te, które dotąd przeciwnie były partycypacji politycznej kobiet. Przełom 1918 i 1919 roku był okresem intensywnej pracy propagandowej,

w której wzięły udział także mieszczański umiarkowany ruch kobiecy. Gertrud Bäumer już pod koniec listopada 1918 r. wskazała działaczkom związanym z *BDF* kierunek prac na najbliższe tygodnie. Ich osiã miało być uświadomienie kobietom konieczności udziału w stycziowych wyborach, ale przeprowadzane z zachowaniem neutralności politycznej (Bäumer 1918: 68-83; Bensheimer 1920: 3). Neutralność ta była jednak pozorna, bowiem równolegle większość z aktywistek związanych z tą organizacją prowadziła kampanię na rzecz założonej w ostatnich tygodniach 1918 r. Niemieckiej Partii Demokratycznej (*Deutsche Demokratische Partei, DDP*).

Wybory 19 stycznia 1919 r. wieńczyły więc drogę Niemek do praw wyborczych. Ostatecznie w Zgromadzeniu Narodowym z 423 miejsc 41 przypadło kobietom. W połowie były to posłanki reprezentujące lewicę (22 *SPD*, 3 *USPD*), sześć zaś pochodziło z list *DDP* (Gerhard 2009: 83-84; Rosenbusch 1998: 478). Spośród uprawnionych do głosowania do urn poszło 82,3% kobiet i 82,4% mężczyzn. W wyniku intensywnej akcji propagandowej organizowanej przez wszystkie zainteresowane wyborami siły polityczne osiągnięto frekwencję, jakiej nie odnotowano później w żadnych wyborach w okresie Republiki Weimarskiej.

Bibliografia

Źródła

- Bäumer G. (1901), *Die Geschichte der Frauenbewegung in Deutschland*, w: Lange H., Bäumer G. (red.), *Handbuch der Frauenbewegung*, cz. 1: *Die Geschichte der Frauenbewegung in den Kulturländern*, Berlin, 1-166.
- Bäumer G. (1918), *Die Frau im Staat*, „Fraufgaben im künftigen Deutschland. Jahrbuch des Bundes Deutscher Frauenvereine für 1918“, Berlin-Leipzig, 68-83.
- Bensheimer A. (1920), *Tätigkeitsbericht des Bundes Deutscher Frauenvereine vom 1. Juli 1918 bis 1. Oktober 1919*, „Jahrbuch des Bundes Deutscher Frauenvereine“, Berlin 1920, 1-5.
- Die Stellung der Frau in der politisch-sozialen Neugestaltung Deutschlands. Eine Denkschrift des Bundes Deutscher Frauenvereine an Regierung und Parlament im Reich und in den Bundesstaaten* (1917), „Die Frauenfrage. Zentralblatt des Bundes Deutscher Frauenvereine“ 19: 146-149.
- Dohm H. (1873), *Der Jesuitismus im Hausstande*, Berlin.
- Dohm H. (1876), *Der Frauen Natur und Recht*, Berlin.
- Lange H. (1904), *Die Frau als Bürgerin*, „Die Frau“ 11: 526-535.

Literatura

- Baker P. (1984), *The Domestication of Politics: Women and American Political Society, 1780-1920*, „The American Historical Review“ 89 (3): 620-647.
- Boak H. (2013), *Women in the Weimar Republic*, Manchester: Manchester University Press.
- Bock G. (2000), *Frauen in der europäischen Geschichte. Vom Mittelalter bis zur Gegenwart*, München: C.H. Beck.

- Bock G. (2014), *Das politische Denken des Suffragismus: Deutschland um 1900 im internationalen Vergleich*, w: Bock G., *Geschlechtergeschichten der Neuzeit. Ideen, Politik, Praxis*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Boukrif G. (2006), „Der Schritt über der Rubikon“. *Eine vergleichende Untersuchung zur deutschen und italienischen Frauenstimmrechtsbewegung (1861-1919)*, Hamburg: LIT.
- Briatte A.-L. (2020), *Bevormundete Staatsbürgerinnen. Die „radikale“ Frauenbewegung im Deutschen Kaiserreich*, Frankfurt–New York: Campus Verlag.
- Canning K. (2010), *Das Geschlecht der Revolution – Stimmrecht und Staatsbürgertum 1918/19*, w: Gallus A. (red.), *Die vergessene Revolution von 1918/19*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Clark C. (2006), *Prusy. Powstanie i upadek 1600-1947*, Warszawa: Bellona.
- Clemens B. (1988), „Menschenrechte haben kein Geschlecht!“ *Zum Politikverständnis der bürgerlichen Frauenbewegung*, Pfaffenweiler: Centaurus.
- Clemens B. (1990), *Der Kampf um das Frauenstimmrecht in Deutschland*, w: Wickert Ch. (red.), „Heraus mit dem Frauenwahlrecht.“ *Die Kämpfe der Frauen in Deutschland und England um die politische Gleichberechtigung*, Pfaffenweiler: Centaurus.
- Czubiński A. (1977), *Rewolucja 1918-1919 w Niemczech*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Dammer S. (1988), *Mütterlichkeit und Frauendienstpflicht. Versuche der Vergesellschaftung „weblicher Fähigkeiten“ durch eine Dienstverpflichtung (Deutschland 1890–1918)*, Weinheim: Deutscher Studien Verlag.
- Daniel U. (1989), *Arbeiterfrauen in der Kriegsgesellschaft. Beruf, Familie und Politik im Ersten Weltkrieg*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Davies B. J. (2002), *Heimatfront. Ernährung, Politik und Frauenalltag im Ersten Weltkrieg*, w: Hagemann K., Schüler-Springorum S. (red.), *Heimat-Front. Militär und Geschlechterverhältnisse im Zeitalter der Weltkriege*, Frankfurt-New York: Campus Verlag.
- Fiedor K. (1993), *Niemiecki ruch obrońców pokoju 1892–1933*, Wrocław: Uniwersytet Wrocławski.
- Frevert U. (1997), „Nasze państwo jest płci męskiej“. *O polityczne topografii płci od XVIII do początków XX wieku*, w: Frevert U., *Mąż i niewiasta, niewiasta i mąż. O różnicach płci w czasach nowoczesnych*, Warszawa: Oficyna Wydawnicza Volumen.
- Frohman L. (2008), *Poor Relief and Welfare in German from Reformation to World War I*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Fuszara M. (2000), „Niedokończona“ *demokracja – kobiety, mężczyźni i władza*, „Przegląd Socjologiczny” 49(1): 59-88.
- Galos A. (1998), *Lewica mieszczańska a polityka bloku Bülowa (geneza wniesienia do parlamentu niemieckiego projektu ustawy o związkach i zgromadzeniach)*, „Kwartalnik Historyczny” 105(2): 53-69.
- Gehmacher J. (2011a), *Moderne Frauen, die Neue Welt und der alte Kontinent. Käthe Schirmacher reist im Netzwerk der Frauenbewegung*, „Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften” 22 (1): 16-40.
- Gehmacher J. (2011b), *Reisende in Sachen Frauenbewegung. Käthe Schirmacher zwischen Internationalismus und nationaler Identifikation*, „Ariadne. Forum für Frauen- und Geschlechtergeschichte” 60: 58-65.
- Gehring M. (2020), *Vorbild, Inspiration oder Abgrenzung? Die Amerikarezeption in der deutschen Frauenbewegung im 19. Jahrhundert*, Frankfurt am Main: Campus Verlag.
- Gerhard U. (1987), *Über die Anfänge der deutschen Frauenbewegung um 1848. Frauenpresse, Frauenpolitik, und Frauenvereine*, w: Hausen K. (red.), *Frauen suchen ihre Geschichte. Historische Studien zum 19. und 20. Jahrhundert*, München: C.H. Beck.

- Gerhard U. (1990), *Unerhört. Die Geschichte der deutschen Frauenbewegung*, Reinbek bei Hamburg: Rowohlt.
- Gerhard U. (1994), *National oder International. Die internationalen Beziehungen der deutschen bürgerlichen Frauenbewegung*, *Feministische Studien* 12(2): 34-52.
- Gerhard U. (1997), *Grenzziehung und Überschreitungen. Die Rechte der Frauen auf dem Weg in die politische Öffentlichkeit*, w: Gerhard U. (red.), *Frauen in der Geschichte des Rechts. Von der Frühen Neuzeit bis zur Gegenwart*, München: C.H. Beck.
- Gerhard U. (2004), *The Women's Movement in Germany in an International Context*, w: Paletschek S., Pietrow-Ennker B. (red.), *Women's Emancipation Movement in the Nineteenth Century. A European Perspective*, Stanford: Stanford University Press.
- Gerhard U. (2009), *Frauenbewegung und Feminismus. Eine Geschichte seit 1789*, München: C.H. Beck.
- Greven-Aschoff B. (1981), *Die bürgerliche Frauenbewegung in Deutschland*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Haffner S. (1996), *Niemiecka rewolucja 1918-1919*, Lublin: Median.
- Henke C. (2006), *Gleichheit und Gerechtigkeit als feministische Rechtsforderungen: Hedwig Dohm und Anita Augspurg*, w: Meder S., Duncker A., Czelk A. (red.), *Frauenrecht und Rechtsgeschichte. Die Rechtskämpfe der deutschen Frauenbewegung*, Köln: Böhlau.
- Hering S. (1990), *Die Kriegsgewinnlerinnen. Praxis und Ideologie der deutschen Frauenbewegung im Ersten Weltkrieg*, Pfaffenweiler: Centaurus.
- Huber-Sperl R. (2004), „*Wie ein Damoklesschwert*“ – *Vereinsrecht und bürgerliche Frauenbewegung an der Wende zum 20. Jahrhundert*, w: Schneider K. H. (red.), *Geschlechterrollen in der Geschichte aus polnischer und deutscher Sicht*, Münster: LIT.
- Kocka J. (1987), *Bürgertum und Bürgerlichkeit als Probleme der deutschen Geschichte vom späten 18. zum frühen 20. Jahrhundert*, w: Kocka Jürgen (red.), *Bürger und Bürgerlichkeit im 19. Jahrhundert*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Krockow Ch. Graf von (1997), *Niemcy. Ostatnie sto lat*, Warszawa: Volumen.
- Kundrus B. (1995), *Kriegerfrauen. Familienpolitik und Geschlechterverhältnisse im Ersten und Zweiten Weltkrieg*, Hamburg: Christians.
- Ley U. (1999), *Einerseits und Andererseits. Das Dilemma liberaler Frauenrechtlerinnen in der Politik. Zu den Bedingungen politischer Partizipation von Frauen im Kaiserreich*, Pfaffenweiler: Centaurus.
- Marzi B. (2013), *Fundstück. Beitrag von Helene Lange über das Frauenwahlrecht für die Zeitschrift Cosmopolis (1896)*, „QJB – Querelles. Jahrbuch für Frauen- und Geschlechterforschung“, 16, <http://www.querelles.de/index.php/qjb/article/view/20/12> (dostęp 08.06.2020).
- Müller S. O. (2002), *Die Nation als Waffe und Vorstellung. Nationalismus in Deutschland und Großbritannien im Ersten Weltkrieg*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Peters D. (1984), *Mütterlichkeit im Kaiserreich. Die bürgerliche Frauenbewegung und der soziale Beruf der Frau*, Bielefeld: Kleine Verlag.
- Richard J. E. (1979), *Sozialdemokratie und Frauenemanzipation im deutschen Kaiserreich*, Berlin-Bonn: Dietz.
- Richter H., Wolff K. (2018), *Demokratiegeschichte als Frauengeschichte*, w: Richter H., Wolff K. (red.), *Frauenwahlrecht. Demokratisierung der Demokratie in Deutschland und Europa*, Hamburg: Hamburger Edition.
- Riedel T.-C. (2008), *Gleiches Recht für Frau und Mann. Die bürgerliche Frauenbewegung und die Entstehung des BGB*, Köln-Weimar-Wien: Böhlau.

- Rosenbusch U. (1998), *Der Weg zum Frauenwahlrecht in Deutschland*, Baden-Baden: Nomos.
- Rouette S. (1997), *Mothers and Citizens: Gender and Social Policy in Germany after the First World War*, „Central European History” 30 (1): 48-66.
- Sachsse C. (1993), *Social Mothers. The Bourgeois Women's Movement and German Welfare-State Formation 1890–1929*, w: Koven S., Sonya M. (red.), *Mothers of a New World. Maternalist Politics and the Origins of Welfare States*, London: Routledge.
- Schaser A. (2009), *Zur Einführung des Frauenwahlrechts vor 90 Jahren am 12. November 1918*, „Feministische Studien” 27(1): 97-110.
- Schaser A. (1996), *Bürgerliche Frauen auf dem Weg in die linksliberalen Parteien (1908-1933)*, „Historische Zeitschrift” 263(3): 641-680.
- Schröder I. (2001), *Arbeiten für eine bessere Welt. Frauenbewegung und Sozialreform 1890-1914*, Frankfurt am Main: Campus Verlag.
- Schüler A., Wolff K. (2007), „*Es sind die gleichen Überzeugungen, die die Frauen aller Länder erfüllen...*” *Zur Entstehung von internationalen Netzwerken in den Frauenbewegung*, w: Schöck-Quinteros E., Schüler A., Wilmers A., Wolff K. (red.), *Politische Netzwerkerinnen. Internationale Zusammenarbeit von Frauen 1830-1960*, Berlin: trafo-Verlag.
- Schüller E. (2005), *Marie Stritt. Eine „kampffrohe Streiterin“ in der Frauenbewegung (1855-1929)*, Königstein im Taunus: Helmer.
- Sharp I. (2014), *Overcoming Inner Division: Post-suffrage Strategies in the Organised German Women's Movement*, „Women's History Review” 23(3): 347-364, DOI: <https://doi.org/10.1080/009612025.2013.820599>.
- Stoehr I. (1990), *Emanzipation zum Staat? Der Allgemeine Deutsche Frauenverein – Deutscher Staatsbürgerinnenverband (1893-1933)*, Pfaffenweiler: Centaurus.
- Szudarek A. (2018a), *Berliński międzynarodowy zjazd działaczek ruchu kobiecego w 1904 r. w świetle tygodników warszawskich*, „Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobiectych” 1(4): 9-46, DOI: 10.15290/cnisk.2018.01.04.01.
- Szudarek A. (2018b), *System wspierania rodzin żołnierzy niemieckich w latach pierwszej wojny światowej na przykładzie Szczecina*, „Zapiski Historyczne” 83(2): 107-133, DOI: 10.15762/ZH.2018.25.
- Weberling A. (1994), *Zwischen Räten und Parteien. Frauenbewegung in Deutschland 1918/1919*, Pfaffenweiler: Centaurus.
- Wellman J. (2004), *The Road to Seneca Falls. Elizabeth Cady Stanton and the First Woman's Right Convention*, Urbana: University of Illinois Press.
- Willy A. et al. (1979), *Frauenfrage und deutsche Sozialdemokratie vom Ende des 19. Jahrhunderts bis zum Beginn der zwanziger Jahre*, „Archiv für Sozialgeschichte” 19: 459-510.
- Winkler H. A. (2009), *Weimar, Bonn, Berlin. Zum historischen Ort des Grundgesetzes. Die „demokratischste Demokratie der Welt“*, „Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte” 57(4): 485-496, DOI: 10.1524/vfzg.2009.0052.
- Wolff K. (2003), „*Stadtmütter*“. *Bürgerliche Frauen und ihr Einfluss auf die Kommunalpolitik im 19. Jahrhundert (1860-1900)*, Königstein im Taunus: Helmer.
- Wolff K. (2018a), *Noch einmal von vorn und neu erzählt. Die Geschichte des Kampfes um das Frauenwahlrecht in Deutschland*, w: Richter H., Wolff K. (red.), *Frauenwahlrecht. Demokratisierung der Demokratie in Deutschland und Europa*, Hamburg: Hamburger Edition.
- Wolff K. (2018b), *Auch unsere Stimme zählt! Der Kampf der Frauenbewegung um das Wahlrecht in Deutschland*, „Aus Politik und Zeitgeschichte” 42: 11-19.

Dr hab. Agnieszka Szudarek, prof. US, Instytut Historyczny, Uniwersytet Szczeciński (agnieszka.szudarek@usz.edu.pl)

Słowa kluczowe: historia Niemiec w XX w., ruch kobiecy w Niemczech, prawa polityczne kobiet w Niemczech, niemiecki dyskurs emancypacyjny

Keywords: history of Germany in the 20th century, women's movement in Germany, women's political rights in Germany, German emancipation discourse

ABSTRACT

In November 1918, the revolutionary government in Germany gave women the right to vote. The aim of the article is to show the different interpretative perspectives from which this event is presented in the literature of the subject, and then to answer the question whether the pursuits of the bourgeois women activists who since the 1890s were increasingly seeking the fullness of political rights for women, could have been successful. In other words, could women in Wilhelminian Germany obtain the right to vote.

In order to answer the above research problem, several research methods were employed, such as critical analysis of the literature and sources, comparative method and contextual analysis. The use of the latter method was important to identify the background of the ideological debate on women's political rights in the environment of German suffragettes and to indicate the role of the paradigm of motherhood in building public acceptance of women's participation in politics.

The grounding of women's claims to electoral rights in their social tasks was not unique to the German debate on political gender equality. However, this argument was insufficient for the German ruling elites, as was women's work for the state during the war years. The announcement of systemic changes in the spring of 1917 did not take into account the right to vote for women. Years of cooperation of bourgeois women activists with liberals and awareness-raising actions did not bring the expected results.

From the conducted analyses it follows that in the Wilhelminian Reich women could not count on full participation in political life within a short time span. The revolution changed the legal order in Germany, but did not stop the public debate on the subject. Its achievements were used in the election campaign to the National Assembly and thus contributed to a high turnout among women.

NASZE WYDAWNICTWA

INSTYTUT ZACHODNI

ul. Mostowa 27, 61-854 Poznań

tel. +61 852 28 54

fax +61 852 49 05

e-mail: wydawnictwo@iz.poznan.pl

„Przegląd Zachodni” 2019 Wydanie specjalne w języku angielskim

Kolejne specjalne wydanie czasopisma Instytutu Zachodniego w języku angielskim zawiera artykuły, które stanowią wybór z całorocznej edycji pisma w 2018 r. dokonany z myślą o odbiorcy obcojęzycznym.

Janusz Józef Węc, Prospects for political transformations in the European Union by 2025. Implications for Poland

Karol Janoś, Jacek Kubera, Reform in the euro area. German reactions to proposals by France and the European Commission

Cezary Kościelniak, Crisis or a search for a new formula for the Humboldtian university?

Władysław Pęksa, Historical myth as a basis for restoration claims. Comments on Stanisław Hubert's concept of *postliminium* in the context of the centenary of the end of the Great War and the emergence of new states in Central Europe

Dariusz Jeziorny, A tarnished reputation? American press reports on anti-Jewish incidents in reborn Poland

Krzysztof Siwek, Anthony J. Drexel Biddle on Poland's international situation in 1937-1939

Kinga Czechowska, Krzysztof Kania, September 1939 and the elites of the Second Polish Republic in the diary *Nasza Podróż (Our Journey)* by Ewelina Zaleska

Monika Jania-Szczechowiak, On the dispute over the status and character of the camp in occupied Konstantynów near Łódź in 1940-1943

Krzysztof Łagojda, The beginnings of the Polish administration in the Kłodzko region after the end of the Second World War

Anna Szczepańska-Dudziak, The US Consulate in Poznań in the shadow of Cold War rivalry (1946-1951)

Jan Barcz, The 1989-1991 watershed in Polish-German relations and the issue of compensation for victims of Nazi crimes living in Poland (The agreement of 16 October 1991)

Katarzyna Jędraszczyk, The Orthodox Church in Ukraine and Russia after 2013 in the face of political challenges, the Russian-Ukrainian conflict and questions about the limits of sovereignty

Ryszard Wryk, Polish sport under the shadow of the swastika. A historiographic sketch

Tomasz Sikorski, A propagandised image of Polish sport in the Polish Film Chronicle during the Stalinist period (1949-1956)

Artur Pasko, The case of Polish candidates for and members of the International Olympic Committee during the communist era

Digitalizacja, udostępnienie i utrzymanie otwartego dostępu przez Internet edycji „Przeglądu Zachodniego” z lat 1945-2017 zostało sfinansowane w ramach umów 729/P-DUN/2016 i 709/P-DUN/2018 ze środków Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego przeznaczonych na działalność upowszechniającą naukę.

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego